

भारतीय लिंगभाव विषमता कायदे आणि उपाय

डॉ. खेत्री कुंडलिक रघुनाथ

बलभीम महाविद्यालय, बीड.

गोष्टवारा:

भारतीय समाजामध्ये लिंगभाव विषमता ही एक सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. लिंगभाव विषमतेमुळे भारतीय समाजामध्ये विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत. लिंगभाव विषमता ही एक कौटुंबिक समस्या नसून तिचे स्वरूप सामाजिक झाले आहे. लिंगभाव विषमता निर्मूलन करण्याकरिता भारतामध्ये विविध प्रकारचे संविधानिक कायदे करण्यात आले. परंतु हे कायदे फक्त कागदावरच दिसून येतात. यामुळे लिंगभाव विषमता निर्माण होण्यास मदत झाली. कायद्याची अंमलबजावणी होणे मापक अपेक्षा होती, परंतु कायद्यांमध्ये असणार्या पळवाटा यामुळे लिंगभाव विषमता दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतीय समाजामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, वैवाहिक आणि राजकीय भूमिका घेत असताना लिंगभाव विषमता दिसून येते. लिंगभाव विषमता कमी करण्यासाठी भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमता धोरण आणि उपाय याचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. सामाजिक, आर्थिक, वैवाहिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक अशा सर्वच ठिकाणी लिंगभाव विषमता दिसून येते. कुटुंबामध्ये सामाजिकरण्याच्या माध्यमातूनच लिंगभाव समानता निर्माण करणारा दृष्टिकोन तयार करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक कुटुंबामध्ये पुरुषाप्रमाणे महिलांनाही समान दर्जा देण्याची आवश्यकता आहे सदर संशोधनामध्ये लिंगभाव समानता याविषयीच्या कायद्यांचा आणि उपायांचा शोध घेतला आहे.

प्रस्तावना:

लिंगभाव ही एक सामाजिक संकल्पना असून तिच्यामध्ये समाजात होणार्या स्त्रि- पुरुषातील भेदभावाचा निर्देश होतो. विकासाच्या समाजशास्त्रामध्ये व विकासाच्या अर्थशास्त्रामध्ये महिलांचे स्थान केंद्रस्थानी आहे. महिलांच्या आर्थिक क्रिया उद्योजकता व सामाजिक स्थान यांचा अर्थव्यवस्थेवर कसा प्रभाव पडतो. याचा येथे अभ्यास केला जातो. भारतासारख्या विकसनशील देशात आजही बहुतांश महिलांचे श्रम हे गैरमौद्रिक आहे त्याच्या श्रमाचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात मिळत नाही

उदाहरणार्थ मुलांचे संगोपन स्वयंपाक घरातील काम इत्यादी अनेक महिलांच्या श्रमाचे मूल्य केले जात नाही. तसेच बहुतांश महिलांचे श्रम बाजारापर्यंत पोहोचत नाही यामुळे त्यांना त्याचे मूल्य मिळत नाही. भारतीय संविधानात्मक धोरण निश्चित करत असताना भारतातील ग्रामीण आणि शहरीकरणाचा वाढता प्रभाव लक्षात घेऊन तत्कालीन धोरण निश्चित करण्यात आले होते. भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. तसाच तो पुरुष प्रधान समाजव्यवस्था असणारा देश आहे. भारतीय कुटुंब व्यवस्थेत कुटुंब प्रमुखाचा दर्जा हा पुरुषाकडे असल्याचे दिसून येते. कोणताही निर्णय हा पुरुष घेत असताना दिसून येतो. यातून भारतीय महिलांचा दर्जा निम्न असल्याचे स्पष्ट होते. स्त्री ही कुटुंबाचा कणा असली तरी तीला अनेक बंधने घातलेली दिसतात. महिलांना राज्य धर्म शिक्षण, अर्थ, कला, साहित्य आणि संस्कृती या सर्व घटकांची बंधने दिसून येतात. स्त्री हि निसर्गातच कमकुवत असते. तर वरील बंधनातून तीचे सामाजिकरण केले जाते. यामुळे ती आणखी कमकुवत बनत जाते. तीला लहानपणी आई-वडील, मोठ्यापणी पती आणि वृद्ध काळात मुले यांचा सहारा घ्यावा लागतो. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर महिलांना संविधानाने राज्यघटनेत अनेक अधिकार देण्यात आले पण ते कायदे फक्त कायदेच राहिले तर त्याचा लाभ खुपच कमी महिलांना झाल्याचा दिसून येतो. भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. भारतीय समाजातील महिलांचे परिवर्तन करण्यासाठी त्यांना कुटुंबात समान संधी देणे आवश्यक आहे. राज्य, धर्म, शिक्षण, अर्थ, कला साहित्य आणि संस्कृती चा सर्व घटकात जोपर्यंत महिलांना

संशोधन पद्धती :

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी दुय्यम सामुग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केले आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. लिंगभाव निर्मूलन करण्यासाठी करण्यात आलेल्या कायद्यांचा अभ्यास करणे.

2. लिंगभाव विषमता या सामाजिक समस्येचा अभ्यास करणे.
3. लिंगभाव समानतेवर उपाय सुचवणे.

तथ्य संकलन:

सदरील पेपर तयार करताना तथ्य संकलनाच्या द्वितीय पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून संदर्भ ग्रंथ, मासिके, विविध अहवाल व इंटरनेट या स्रोतांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

लिंगभाव समानता, संविधानिक कायदे आणि उपाय:

१) युनायटेड नेशनच्या ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट: २०१६ च्या युनायटेड नेशनच्या ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट नुसार भारताचा मानव विकास निर्देशांकाच्या १८८ देशाच्या यादित १३१ वा क्रमांक आहे. या अहवालानुसार भारतातील महिलांचे दरडोई वार्षिक सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (Gross National Income Per Capita) केवळ २१८४ आहे तर पुरुषांचे ८८९७ एवढे आहे. तर हेच प्रमाण नार्वे या देशाचे जो HDI मध्ये प्रथम क्रमांकाचा आहे तेथे महिलांचे ५०८०० तर पुरुषांचे ७५३१४ एवढे आहे. भारतात आजही महिलांचे राजकीय पक्रीयेतील सहभाग नग्न्य आहे. भारतीय संसदेत महिलांचे प्रमाण आजही (२०१५) महिलांचे प्रमाण केवळ १२ टक्के आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ५० टक्के आरक्षण मिळाले आहे, परंतु तेथेही महिलांचा कारभार पुरुषच बघतांना दिसून येते. आजही भारतात ३५ टक्के महिला निरीक्षर आहे हेच प्रमाण ग्रामीण भागात व आदिवासी भागात जास्त आहे. यासर्व कारणांमुळे भारतीय महिला आर्थिक, राजकीय क्रियांमधून बाहेर फेकल्या गेल्या व त्याचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होऊन, देशाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकला नाही.

२) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम २००५: या कायदानुसार कुटुंबातील स्त्रिया आणि वयाच्या १८ वर्षाखालील मुलांवर होणाऱ्या हिंसाचारास प्रतिबंध करणाऱ्या वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेली कोणत्याही जातिधर्माची स्त्री व १८ वर्षाखालील मुले संरक्षक अधिकार्याकडे किंवा पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करू शकतात.

३) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१: हुंडा हि भारतीय समाजाला लागलेली बीड आहे. हुंडा म्हणजे विवाह प्रसंगी देण्यात आलेली देणगी अथवा वस्तु साहित्य होय, याची मागणी वरा पित्यांकडून केली जाते यामुळे मुलगी

जन्मातच ती आई-वडीलांना नकोशी वाटू लागते. म्हणून मुलीकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टीकोण देखील बदलत आहे. याला थांबवण्यासाठी हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ करण्यात आला आहे.

४) स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा: भारतीय दंड संहिता नुसार कलम २१३ नुसार गर्भपात करणे गुन्हा आहे. कलम २१३ नुसार गर्भपात हा महिलांच्या विरोधात जाऊन होत असेल तर तिचा मृत्यू झाला तर आजीवन कारावास १० वर्षे शिक्षा, कलम ३१४ नुसार गर्भपात झाल्यानंतर तिचा मृत्यू झाला तर कलम ३१५ मुली जन्म घेऊन तिला मारणे गुन्हा आहे.

५) हेल्पलाईन योजना: महिला अत्याचारास वाढत होत असल्याचे १ जानेवारी २०१३ ला जागतिक महिला दिनाच्या निमित्ताने कौटुंबिक हिंसा प्रतिबंधक करणाऱ्याचा दृष्टीकोणातून हेल्पलाईन योजना सूरवात करण्यात आली आहे.

६) महिला तक्रार समिती योजना: १९७७ न्यायालयानी गठीत केलेल्या गाईडलाईन नुसार १० पेक्षा जास्त कर्मचारी असलेल्या ठिकाणी महिला तक्रार समिती असणे अनिवार्य आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी २०१४ पासून होत असताना दिसून येते.

७) सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषिक योजना: दोन मुलींनंतर कुटुंबनियोजन शस्त्रप्रक्रिया करून घेण्याच्या व दारिद्र्य रेषेखालील जोडण्यासाठी ही योजना १ एप्रिल २००७ पासून लागू करण्यात आली आहे.

८) विशाखा समिती योजना २०१३: नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या महिलांवर लैंगिक अत्याचारापासून संरक्षण देण्यासाठी ही योजना २०१३ पासून लागू करण्यात आलेली आहे.

९) समान काम समान वेतन: भारत हा जसा पुरुषप्रधान देश आहे. तसाच तो कृषिप्रधान देखील देस आहे. परंतु आज समान काम समान वेतन असा कायदा असताना देखील ग्रामीण समाजामध्ये स्त्रियांना आर्थिक परावलंबित्व कायम दिसून येते पुरुषांच्या प्रमाणात स्त्रियांना समान वेतन दिले जात नाही. यामुळे स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व कायम राहते. यामुळे समाजामध्ये सामाजिक लिंगभाव विषमता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

लिंगभाव समानतेवर उपाय :

१) कौटुंबिक समानता: भारतीय समाज व्यवस्थेचा कणा म्हणून कुटुंब व्यवस्थेकडे पाहिले जाते, परंतु आजही कुटुंबातील समान संधी आणि समान काम याकडे दुर्लक्ष

केले जाते. याचे मूळ कारण असे आहे की, भारतीय कुटुंब समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना समान दर्जा आजही देण्यात येत नाही. भारतीय स्त्रियांना कुटुंबातील प्रमुख निर्णयामध्ये समाविष्ट करण्यात येत नाही. यामुळेच स्त्रियांचे मागासले पण आणि सामाजिक विषमता दिसून येते. सामाजिक समानता निर्माण होण्यासाठी स्त्रियांना कुटुंबामध्ये समान दर्जा आणि समान वागणूक मिळणे आवश्यक आहे.

२) वैवाहिक समानता: भारतीय कृषिप्रधान समाजामध्ये आजही स्त्रियांना वैवाहिक समानता किंवा आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले जात नाही. आई-वडील किंवा मोठ्या बंधूच्या साह्यानेच तिला वैवाहिक साथीदार निवडावा लागतो. यामुळे स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा कनिष्ठ स्वरूपाचा आहे. असे दिसून येते स्त्रियांना समानता देण्यासाठी स्त्रियांना वैवाहिक साथीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. यातूनच सामाजिक समानता निर्माण होईल यामुळे लिंगभाव विषमता दूर होण्यास मदत होईल व सामाजिक समानता प्रस्थापित होईल.

३) शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रसार करणे: भारतीय समाजात प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण जास्त असले तरी उच्च शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अत्यंत अल्प प्रमाणात आहे. यातही शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण समाजात महिलांच्या उच्च शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे दिसून येते.

४) सामाजिकरण: भारतीय समाजात जन्मापासूनच मुलींना आणि मुलांना वेगवेगळे सामाजिकरण केले जाते. वारंवार मुलींना मुलगी असल्याचे समाजवृत्त सांगितले जाते. कुटुंबात समान संधी दिल्या गेला पाहिजेत. सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच एका पिढीतील संस्कार हे दुसऱ्या पिढीकडे दिले जातात, यामुळे सामाजिकरण कुटुंबात होत असतानाच कुटुंबामध्ये स्त्री-पुरुष समानता या माध्यमातून व्यक्तीचे सामाजिकरण होणे महत्त्वाचे आहे.

५) आर्थिक स्वालंबन: भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांना लहानपणी आई-वडील मोठ्यापणी पती आणि वृद्धावस्थेमध्ये मुलांकडूनच सांभाळ केलेला दिसून येतो. त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य दिले जात नाही. भारतीय समाजात महिला आर्थिक परावलंबी असल्याचे दिसून येते. जोपर्यंत महिला आर्थिक स्वावलंबी होत नाहीत. तो पर्यंत लिंगभाव सामाजिक समानता निर्माण होणार

नाही. आर्थिक समानता हीच खरी सामाजिक समानतेची गुरुकिल्ली आहे. यामुळे महिलांचे परावलंबित्व कमी होऊन आर्थिक सक्षमीकरण होईल आणि सामाजिक समानता निर्माण होईल.

६) समान दर्जा: भारतीय संविधानाने जरीकायद्याने महिलांना समान दर्जा दिलेला असला तरी आजही कुटुंबात महिलांना निम्न दर्जा असल्याचे दिसून येते. यामुळे महिलांना पुरुषाप्रमाणे कौटुंबिक, वैवाहिक, शैक्षणिक आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक इत्यादी ठिकाणी महिलांना समान दर्जा देण्यात यावा. महिलांकडे सामाजिक दर्जा निम्न अशा पद्धतीने पाहण्यापेक्षा समानतेने पाहणे अधिक महत्त्वाची भूमिका होऊ शकते.

७) धार्मिक समानता: भारतीय समाजामध्ये कुटुंबामध्ये महिलेला देवी-देवतांच्या समान दर्जा दिला जात असला तरी सामाजिक जीवनामध्ये धार्मिक संस्कार किंवा धार्मिक ठिकाणी स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे समान दर्जा दिला जात नाही. तर अनेक देवी-देवतांच्या मंदिरामध्ये स्त्रियांना प्रवेश देखील नाकारला जात आहे. हीच धार्मिक विषमता निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाची कारणे आहेत. यामुळे भारतीय समाजामध्ये समानता प्रस्थापित करण्यासाठी स्त्रियांना सर्व धार्मिक ठिकाणी समान संधी देणे आवश्यक आहे. यातून लिंगभाव समानता निर्माण होईल.

८) कायद्याची अंमलबजावणी: भारतीय समाजात महिलांसाठी अनेक कायदे केलेले आहेत. परंतु त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. महिलांमध्ये सामाजिक लिंगभाव समानता करायची असेल तर कायदयाची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या कायद्यांमध्ये बदल करून आवश्यक त्या ठिकाणी सक्तीची आणि कायद्याची अंमलबजावणी होणे तसेच न्यायव्यवस्थेकडून लिंगभाव विषमतेच्या संदर्भातील प्रकरणे अतिशय जलद गतीने निकाली काढण्यात यावेत.

९) सामाजिक परिवर्तन: महिलांची शक्ती वाढविण्यासाठी महिला सशक्ती करणासंबंधी लोकांनी आपले विचार बदलले पाहिजेत. सामाजिक परिवर्तनाच्या माध्यमातून सामाजिक समानता निर्माण होणे आवश्यक आहे. यासाठी सामाजिक विचारांमध्ये बदल होणे त्याचबरोबर कौटुंबिक, आर्थिक, राजकीय, वैवाहिक आणि धार्मिक इत्यादी विचारांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

११) **लिंगभाव समानता:** लिंगभाव आणि सामाजिक समानता वाढवा यासाठी महिला मेळावे, चर्चा सत्रे, प्रशिक्षण, संमेलन असे कार्यक्रम आयोजित करावेत. शासकीय आणि निमशासकीय स्तरावरून महिला सक्षमीकरणासाठी व्यापक स्वरूपामध्ये संघटन आणि त्या संघटनांमध्ये महिला सक्षमीकरण त्याचबरोबर आर्थिक समानता, कौटुंबिक समानता व सांस्कृतिक समानता या सामाजिक मूल्यांचे जतन होणे आवश्यक आहे.

१२) **महिला संरक्षण:** महिलांच्या स्वसंरक्षणासाठी तालूका आणि जिल्हा स्तरावर व शासकीय प्रशिक्षण केंद्र सुरू करावेत. स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी नवीन कायद्याची निर्मिती झाली परंतु ते कायदे कागदावरच दिसून येतात यामुळे समाजामध्ये स्त्रियांच्या संरक्षणाविषयी क** कायदे करून समाजामध्ये मानसिक परिवर्तन घडवून आणणे महत्त्वाचे आहे त्यातूनच श्री संरक्षणासाठी उपयोजना कराव्यात.

शिफारशी

1. संविधानात्मक धोरणामध्ये जो कमकुवतपणा आहे त्यामध्ये कमकुवतपणा नष्ट करून अतिशय जलद गतीने कायद्याची अंमलबजावणी होणे तसेच पीडित महिलांना तात्काळ न्याय देणे, तिच्या भावनिक व शारीरिक जखमा भरून काढणे इत्यादींचा समावेश करण्यात यावा.
2. कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५ याची सर्व स्तरावरून अंमलबजावणी करण्यात यावी तसेच अशा प्रकरणांमधील महिलांना तात्काळ न्याय देण्यात यावा.
3. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ नुसार दोषीवर कायदेशीर कार्यवाही करण्यात यावी.
4. स्त्रि भ्रूणहत्या या कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी.

सारांश :

भारतीय संविधानात्मक धोरण आणि लिंगभाव विषमता याचा अभ्यास करत असताना असे दिसून येते की, भारतामध्ये आजही मोठ्या प्रमाणात स्त्री-पुरुष विषमता दिसून येते. या विषमतेसाठी वरील प्रमाणे कारणे आणि उपाय दर्शविण्यात येतात. परंतु हे उपाय आणि कारणे फक्त कायद्यामध्ये आणि कागदावरच असलेले दिसून येतात. यासाठी भारतीय समाजामध्ये सामाजिक

परिवर्तनासोबतच वैचारिक परिवर्तन, मानसिक परिवर्तन, आर्थिक परिवर्तन होणे आवश्यक आहे. यामुळे भारतीय समाजामधील लिंगभाव विषमता कमी होईल. अन्यथा भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमता दिवसेंदिवस वाढत जात असलेली दिसून येते. भारतीय समाजात महिला लिंगभाव समानता करण्यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले आहेत पण त्याची अंमलबजावणी होत असतांना दिसून येत नाही. यामुळे महिलांना उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढवावे लागेल यातून आर्थिक स्वावलंबन निर्माण होईल तेव्हात लिंगभाव समानता आणि सामाजिक परिवर्तन झाले असे म्हणता येईल. लिंगभाव विषमता ही एक कौटुंबिक समस्या नसून तिचे स्वरूप जागतिक आणि व्यापक स्वरूपात झाले आहे. यामुळे समाजामध्ये लिंगभाव विषमता कमी होणे आवश्यक आहे लिंगभाव समानता निर्माण होण्यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, वैवाहिक आणि धार्मिक तसेच सांस्कृतिक स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होणे गरजेचे आहे. यामधूनच समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक परिवर्तनामधून सामाजिक समानता निर्माण होईल. कोणत्याही समाजामध्ये किंवा समाजाच्या विकासातूनच महिलांची अग्रणीय अशी भूमिका महत्त्वाची असते. याच महिलांच्या भूमिकेमुळे कौटुंबिक आणि सामाजिक विकासाची दिशा ठरवली जाते. कौटुंबिक विकासातूनच सामाजिक विकास शक्य होतो. यामुळे लिंगभाव विषमता कमी होऊन सामाजिक समता निर्माण होईल सामाजिक समता निर्माण होण्यासाठी सामाजिक करण्याची प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची आहे कारण सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच स्त्री- पुरुष विषमता आणि स्त्री- पुरुष समानता याची जडणघडण कुटुंबामध्ये व्यक्तीवर होत असते

संदर्भ ग्रंथ :

- ✦ शिवबहाल, सिंह. २०१०. विकास का समाजशास्त्र. रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
- ✦ Global Women Entrepreneur Leder Report २०१५
- ✦ लांजेवार ज्योती, २००८, फुले, आंबेडकर आणि स्त्री मुक्ती, संकेत प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ शुभांगी गोटे, २००४, महिला सबलीकरण, स्वरूप व समस्या. वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.